

Ben Westerink

De rijkdommen van de gemeente Eemsmond

EEN EXCURSIE DOOR DE TIJD

De gemeente Eemsmond is de hoeder van de Eemshaven.

Ze bewaakt de poorten van de havenplaats waar de economische rijkdommen meer of minder snel binnenstromen. Toch bezit de gemeente nog een andere schat van grote waarde, waarop maar weinig andere gemeente spraak kunnen maken. Het buitengebied van de gemeente Eemsmond omvat de voormalige Fivelboezem, een oud cultuurlandschap van bijzondere waarde.

Het buitengebied van Eemsmond kan zich zeker meten met de kleilandschappen waarvan de kwaliteiten al zo dikwijls zijn beschreven: Westergo, het Reitdiepgebied en Middag-Humsterland.

In deze bijdrage nodigt een landschapskenner bij uitstek de lezer uit voor een tocht door het buitengebied van de gemeente Eemsmond.

Onze tocht begint in het stille Stitswerd. Op een stuk grasland, achter de kerk, rommelen we in een molshoop. Twee okerkleurige zachtgebakken scherven wijzen uit dat Stitswerd tenminste twintig eeuwen oud is. De eerste eeuwen van Stitswerd moeten betrekkelijk welvarend zijn geweest. De toestand van het dorp verslechterde toen de lagere delen van de Groninger kwelders in de vroege Middeleeuwen met zware brakwaterkleien werden bedekt. Stitswerd werd ingesloten door riet, biezen en wilgenopslag. Overal was ruigte. Westwaarts hield de wereld op; daar vormde de Delthe een onneembare barrière. Er zijn nog altijd geen wegen die van Stitswerd naar het westen lopen.

In het verkavelingspatroon rond Stitswerd is de geschiedenis van het landschap nog te herkennen. De onregelmatige blokverkavelingen rond het dorp zijn de overblijfselen van de natuurlijke waterlopen die in de oerkwelder reeds aanwezig waren. De woeste gronden ten westen van het dorp zullen in de twaalfde en dertiende eeuw opnieuw in cultuur zijn gebracht. Deze gronden, met de veelzeggende naam Stitswerderwaldden, zijn herkenbaar aan de regelmatige verkavelingsblokken.

We slaan de Breedeweg in, richting Kantens. Het tracé van de weg volgt de oeverwal van een oost-west verlopende kreek, die even voor Kantens zijn vervolg vindt in de Starterhuistermaar. Het is jammer dat beeldbepalende sloten hier onlangs zijn gedempt. Voor de samenhang van dit oude cultuurlandschap zijn zulke sloten van grote waarde. Ook de oude gemeente- en kerspelgrens, die hier eeuwenlang mee kronkelde met het sloten, verdween van de kaart bij de gemeentelijke herindeling.

EEN OUDE STRANDBOULEVARD

Als we Kantens bereiken, laten we de stilte van het kleiland achter ons. Kantens maakt deel uit van een reeks woonplaatsen die omstreeks het begin van de jaartelling langs de toenmalige kustlijn is ontstaan. De weg die de dorpen Westerwijtwerd, Middelstum, Toornwerd, Kantens en Rotum al eeuwenlang met Usquert verbindt, is in feite een oude strandboulevard.

De eerste bewoners van de oude zeekust verschenen in de zesde eeuw voor Christus. Vanaf de kwelderoverwallen hadden ze een fraai uitzicht over het boomloze weidse landschap. In het oosten lagen de wadden van de Fivelboezem. De slik- en zandplaten, die twee maal daags droog vielen, zullen zeker robbenjagers en vissers hebben aangetrokken. Aan de westzijde van de bewoningsas bevonden zich de cultuurgronden van de dorpen, waar het hoornvee in natuurlijke weiden graasde. Daar ergens ontstond Stitswerd.

De woonplaatsen langs de oude zeekust groeiden uit tot woonheuvels die men wierden noemt. Deze wierden liggen op regelmatige afstanden en hebben een duidelijke relatie met de afwaterende slenken. Zo ontstond Helwerd langs de Helwerdermaar, Eelswert langs een voorloper van het Boterdiep, Kantens langs de Startenhuistermaar en Toornwerd langs het Hoogepandstermaar.

Al in de eerste eeuwen van de jaartelling begint de Fivelboezem dicht te slibben. Omdat de overheersende slibstroom langs de Noordzeekust van west naar oost is gericht, vormde zich ten oosten van Usquert een haakwal (fig. 1). Op deze wal wordt in de eerste of tweede eeuw de wierde Oldorp gesticht. Spoedig daarna raakt Uithuizen bewoond. In de luwte van de haakwal begint de westzijde van de Fivelboezem dicht te slibben.

Door de hoge ligging zijn de gronden in de voormalige Fivelboezem traditioneel in gebruik als akkerland. Op satellietfoto's tekent de Fivelboezem zich duidelijk af. Bij helder weer is de zo karakteristieke trechtersvormige Fivelboezem tijdens het TV-weerbericht herkenbaar.

Niet veel later is er dan bewoning in Huizinge en Westeremden.

We vervolgen onze tocht in oostelijke richting langs de Oosterweg. De wegen die vanaf de oude zee kust naar het oosten lopen, zijn allen voormalige veedriften. Deze oude wegen ontstonden op de oeverwallen van de slenken. Usquert, Helwerd, Rottum, Kantens, Toornwerd, Middeldstum, elke van deze wierden had zijn eigen waterloop en zijn eigen weg in het gestaag opslibbende nieuwe land. Steeds opnieuw wordt men getroffen door de systematiek in dit oude cultuurland.

OP WEG NAAR EPPENHUIZEN

De Oosterweg is een smalle kronkelweg. We volgen het spoor van de herders. We bevinden ons nu in de voormalige Fivelboezem. De gronden zijn licht en zavelig; grasland maakt plaats voor akkerbouw. Op verschillende plaatsen zien we de akkers bollen en herkennen we de glooiingen van de voormalige kwelderwallen. Het kwelderrelief is hier niet verdwenen onder latere kleiafzettingen, zoals op de oude kwelder wel gebeurde.

Daar waar de schapendriften de hogere delen van de kwelders bereiken, ontstond bewoning. Dat deze hogere gronden uit zandige klei bestonden klinkt door in namen als Garsthuizen (garst of geest is een zandige rug) en Zandeweer.

Als we Eppenhuisen binnenwandelen, bekruipt ons wat twijfel. Het dorp lijkt een wierde, maar bij nader inzien blijkt het een woonplaats op een hoge kwelderwal te zijn. Eppenhuisen ontstond vermoedelijk in de elfde eeuw. Spoedig daarna kwam de ophoging van wierden tot stilstand. We hebben al meer dan duizend jaar gereisd sedert we Stitswerd verlieten.

Het jonge land in de dichtslibbende Fivelboezem had een grote aantrekkingskracht op pioniers. Een nieuw geloof diende zich aan en spoedig trokken er priesters langs de kwelderwegen. Op de jonge Fivelkwelders verrezen al in de elfde eeuw tufstenen kerken en kapellen. De toren van Uithuisen dateert eveneens uit deze periode. De parochievorming is rond 1250 afgerond met de bouw van bakstenen kerken in Uithuisermeeden, Eppenhuisen, Zandeweer, Huizinge, Startenhuisen, Garsthuizen en Oldenzijl. Zoveel kerken op zo'n kleine oppervlakte! En wie had er ooit

een bakstenen gebouw gezien? Het moet een dynamische tijd geweest zijn. Met de bouw van de kerken lagen de kerspeligrenzen vast. De grenzen kronkelden mee met het slenkenpatroon.

DE OUDE ZIJL

In Eppenhuisen nemen we de Zuiderweg richting Oldenzijl. De weg is onverhard en heeft daardoor het karakter van kwelderweg bewaard. Het bordje Zuiderweg werd onlangs vervangen door een bordje met 'eigen weg'. Opmerkelijk voor een weg die zeker duizend jaar oud is. In het gehuchtje Oldenzijl worden we verrast door een schitterend romanogotisch kerkje. De pioniers van het nieuwe land hebben het kerkje rond 1250 laten bouwen. Hoewel dit deel van de kwelder toen reeds bedijkt was, hebben de parochianen uit voorzorg hun kerk gebouwd op een twee meter hoge 'kerkwier'.

In de naamgeving van Oldenzijl klinkt het waterstaatkundig begrip 'zijl' door. Met het woord 'zijl' wordt in Groningen een afwateringssluis aangeduid. In de dertiende eeuw is er voldoende kennis vergaard om dijken met zijlen te kunnen bouwen. De kloosters Bloemhof te Wittewierum en Oldeklooster te Holwierde speelden een belangrijke rol bij de inpoldering van de Fivelboezem. Binnen twee eeuwen werd het grootste deel van de Fivelboezem bedijkt.

Langs het dorp Oldenzijl moet de eerste Fiveldijk gelopen hebben. De dijk en de zijl zijn vermoedelijk rond 1200 aangelegd. Delen van de dijk zijn nog als 'structuurlijn' in het landschap aanwezig. De Dijkumerweg volgt grotendeels de loop van de oude Fiveldijk. Ten noorden van Oldenzijl markeert een rijtje huisje en het fietspad ('t Baalkjepad) naar Uithuisen het tracé van de dijk. De oude zijl waar Oldenziel naar genoemd is, moet gelegen hebben op de plek waar de dijk de Meedstermaar kruiste. Nu ligt er een boogbruggetje waar fietsers dagelijks hun rijwiel langs zeulen.

De zeedijk werd al snel naar het oosten verplaatst. De zijl verschoof uiteraard mee. De nieuwe dijk met de nieuwe zijl kwam bij het pioniersplaatsje Oosternieland terecht. Oldenzijl zal pas na de verplaatsing van de zijl zijn huidige naam verkregen hebben. We gaan op weg naar Oosternieland.

OMGEVING OOSTERNIELAND

De weg naar Oosternieland, de Battenweg, kronkelt over de oeverwallen van de Meedstermaar en het Maarvliet. Fraai zijn hier de vergezichten met de tweekappige boerschuren. In de akkerbouwgebieden is de traditionele boerderijvorm veel beter bewaard gebleven dan in de graslandgebieden. Deze boerenplaatsen hebben dikwijls een zeer lange historie. De eerste boerderijen lagen onbeschermd op de rijpende kwelder. Met de grond die vrijkwam bij het graven van de gracht, werd de woonplaats verhoogd.

Het kerkje van Oosternieland is omstreeks 1275 gebouwd op de onbedijkte kwelder. Het godshuis, dat hoog op een kerkwier is gelegen, was gewijd aan Nicolaas, de beschermheilige van zeevarenden. Dit was niet ongewoon voor een kustplaatsje.

Even voorbij het kerkje ligt de zeedijk van 1317. Het dorpje Oosternieland ligt langs het oude tracé van de Zijldijk. Een cirkelvormige bocht in de Oosternielandseweg wijst op een voormalig wiel of dijkdoorbraak. Onder de lintvormige bewoning van het dijkdorp herkennen we de oude zeedijk. In een enkel grasland zien we nog wat dijkreliëf; een kwetsbaar en onbeschermd relict. De dijk verbond 't Zandt via Zijldijk en Oosternieland met Uithuizermeeden. De dijk werd vanuit het 't Zandtster voorwerk aangelegd. Dit voorwerk was een bezit van klooster Bloemhof te Wittewierum. De initiatieven bij de inpoldering van de Fivelboezem kwamen dus duidelijk vanuit de zuidoever van de Fivelboezem.

De zijl bij Oosternieland, die de Oosternijzil werd genoemd, voerde het verzamelde water van Fivelgo af. Via de Grote Tjariet werd het water richting Noordzee geleid. De Oosternijzil moet ter hoogte van de huidige viaduct gelegen hebben.

Terwijl de westoever van de Fivelboezem aanslibde en gestaag naar het

oosten schoof, bleef de zuidoever van de Fivelboezem op zijn plaats liggen. Omdat het vloedwater dicht langs de zuidoever stroomde, werd opslibbing aldaar bemoelijkjt. Godlinze en Spijk bleven kustplaatsen tot 1718.

VOORBIJ DE OLDIJK

Als rond 1450 de zeedijk tot Kolhol is opgeschoven, komt de inpoldering van de Fivelboezem voorlopig tot stilstand. Hoewel het buitendijkse land nog flink opslibt, wordt het niet meer binnengedijkt. Een zekere laksheid zou de bevolking hebben bevangen. De achteruitgang van het kloosterleven zou hierbij een rol gespeeld kunnen hebben.

De dijk over Kolhol en Uithuizermeeden is bijna drie eeuwen lang in functie gebleven als zeedijk. De Groningers worden ruw wakker geschud als tijdens de kerstvloed van 1717 grote delen van de dijk in zee verdwijnen. In 1718 wordt het tracé naar het oosten verlegd en wordt de Middendijk aangelegd. De oude, verspoelde dijk wordt vanaf dat moment als de Oldijk of Oldiek aangeduid.

We vervolgen onze tocht via de Tilweg richting Roodeschool. Roodeschool en Oosteinde liggen op het uiteinde van de haakwal. Vooral in en rond Roodeschool ligt het land hoog; men bespeurt er duidelijk het reliëf van de kwelderwallen. De benaming Oosteinde is veelzeggend. Het dorp vormt het einde van een markante bewoningsas die in Usquert begon en via Oldorp, Bovenhuizen, Uithuizen, Uithuizermeeden en Roodeschool hier op de noordoever van de Tjariet eindigde. Door aanleg van de Middendijk in 1718 kwamen Roodeschool en Oosteinde binnen het tracé van de Middendijk te liggen.

We verlaten Oosteinde en slaan de Luddesweg in richting Middendijk. Het landschap waarin we ons nu bevinden, is in de achttiende eeuw gevormd. De Middendijk is fraai bewaard gebleven; schapen, kleine dijk-

De Zuiderweg is van oorsprong een veedrift die Eppenhuizen met Oldenziel verbond
foto's Ben Westerink

huisjes en een wiel bepalen het beeld. Het gehuchtje Oudeschip ligt in de luwte van de oude dijk. Een onverwacht stukje romantiek in dit groot-schallige landschap.

Als we de weg onderlangs de dijk naar het oosten vervolgen, passeren we de Grote Tjariet. Het is de laatste zijlplek van de tocht. Van de Grote Tjariet is het maar een kleine stap naar de huidige zeedijk. Via de EGD-weg rijden we een eigentijds landschap binnen waarvan de contouren worden bepaald door de EPON-centrale, de windmolendijk en de zeedijk rondom de Eemshaven.

LANDSCHAPSHERSTEL

We hebben een tocht door een eeuwenoud cultuurlandschap gemaakt. Als we de topografische kaarten van 1910 en 1950 bestuderen, wordt het snel duidelijk dat vele elementen van het oude landschap in deze eeuw zijn verdwenen. De slenken zijn vergraven tot maren en kanalen, het reliëf rondom de slenken is geëgaliseerd, het zo interessante kavelpatroon is vrijwel verdwenen, de oude onverharde kleiwegen zijn opgeruimd en kolken zijn gedicht. Van de vele Fiveldijken is niets bewaard gebleven, al blijven de dijktracés dikwijls herkenbaar in het huidige wegenpatroon. Van de Oldiek is vrijwel niets over. Slechts bij Kolhol en Hoogwatum is onder de behuizing het reliëf van de oude dijk nog herkenbaar. Het weidse uitzicht raakt steeds meer verstrikt in bosaanplant, torenhoge windmolens en (geplande) industrieterreinen.

Wat nog resteert van dit landschap zal met de grootste zorg moeten worden bewaard. Hoe is het met de huidige bescherming van het landschap gesteld? Daar waar in verwante landschappen als Middag-Humsterland en het Reitdiepgebied een convenant en de ecologische hoofdstructuur extra bescherming bieden, is het landschap van de oude

Fivelboezem slechts marginaal beschermd in bestemmingsplannen voor de buitengebieden. Aanscherping van deze plannen ligt in de rede. Men kan ook kiezen voor een actiever beleid. In het kader van het 'wittegebieden beleid' van de provincie Groningen is landschapsherstel mogelijk. Vrijwel verdwenen wegen zou men kunnen herstellen als wandelpad (bijvoorbeeld de oude weg van Stitswerd naar Kantens), een kolk kan opnieuw worden gegraven en de Oldiek zou men kunnen restaureren als een markante meidoordijk.

boven: Eppenhuizen ontstond op een kwelderwal langs een veedrift

Schematische weergave van de dichtslibbing van de Fivelboezem. De oudste kwelders (situatie rond het begin van de jaartelling) zijn gerasterd weergegeven; ook de haakwallen, die wat later ontstonden, zijn gerasterd.

